

kis- és nagyesszé egyaránt van közöttük. De azért e formai változatosság töretlen gondolati építkezést takar: ebben az értelemben házat és nem gobelint. Egyszerű időbeli és tematikus sorrendben egymás után rakva egy válogatásban jól elfért volna mindegyik. A kikerekedő könyv pedig értékes és izgalmasan új olvasmány lett volna – függetlenül attól, hogy egyes darabjaival Szabó Zoltán egy vagy más korábbi kötetében már találkozhattunk.

De az előző bekezdés ígéinek feltételes múltját talán jövő idejűre változtathatjuk, amikor annak a reményünknek adunk hangot, hogy a hagyaték közzétételének szempontjait követő kötetek után Szabó Zoltán „Összegyűjtött munkái” között egyszer majd egy ilyen válogatást is üdvözölhetünk. A változó szerkesztői szempontok szerinti újraközlésre – és az egyes tematikus összeállítások önálló életére – van már példa: a Szabó Zoltánéval életrajzban és gondolatközösségben rokon Bibó Istváné az. A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 után az elmúlt két évtized során legalább négy különböző szövegkörnyezetben látott napvilágot, a négy kiadás pedig más és más közönségre számíthatott. Ahogy Bibó felfogását a zsidókérdésről, úgy Szabó Zoltáné a „honfogyolymet” kiszabadításáról szóló gondolatait sem fenyegeti az „agyonidézés” és elcséplés veszélye. Célzott tematikus válogatás(ok)ban való újbóli közzétételük olyan ismétlés lehetne, amely a tudásnak ha anyja nem is, de legalább nemzöje.

Szalai Júlia

ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIÁNK

Kis János: *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*
INDOK, *Fundamentum könyvek*, 2000.
279 oldal, 1980 Ft

1. Az ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA olvasójaként, még ha legszívesebben elhessegetném is magamtól, nehezen tudok szabadulni a következő kérdéstől: vajon nem a jogállami forradalmat lezáró (egyik) művet tartom-e a kezem-

ben? Ha ez igaz lehet, akkor a másik Sólyom László *AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON* című ugyancsak jelentős összefoglaló munkája volna. A recenzens ugyan azt gondol, amit akar, a papír türelme pedig végtelen, de azért ajánlatos óvatosan fogalmaznia, hiszen Kis Jánosnál semmilyen utalást nem találunk a jogállami forradalom végéről, olyannyira nem, hogy a *jogállami forradalom* kifejezés, ha jól emlékszem, talán csak egyszer és akkor is idézőjelben fordul elő a műben, ami ugyancsak nem véletlen. Kis legfeljebb odáig megy el, mint amit az Alkotmánybíróság-tanulmány első mondatában állít, hogy: „Az Alkotmánybíróság a rendszerváltás szülötte.” (107.) Sólyom művének címében pedig éppenséggel, ha a logika szabályai nem zárják is ki gyanúmat, a *kezdet* szó ellentétesnek látszik lenni azal, hogy bárminek is vége szakadt volna.

A jogállami forradalom paradoxon. Ha azt mondom, vége van, akkor, az ellentmondás látszólagos, a válságról is beszélnem kellene, amit most nem teszek meg.¹

A forradalmak – és ennyiben nyilván a jogállami forradalom sem különbözik a forradalmaktól – rendszerint perse nem szereplők óhajainak megfelelően kezdődnek, és nem is eszerint érnek véget, céljaikat pedig nem szokták valóra váltani.² Sikerük, bukásuk (rendszerint ez is, az is viszonylagos) csak utólag, úgy egy emberöltő múltán értékelhető. Ezzel az azonosságoknak nagyjából vége is. Jogállami forradalmunk nem eltörölte, de megalapozta a személy sérthetetlenségét. Nem függesztette fel, hanem bevezette a törvények uralmát. Az alkotmányban az érték, nem pedig az ügyvédi ügyesség világát láttatta meg velünk. Azonban ezek az értékek főleg nem tartalmak-

¹ Ezzel kapcsolatban Kis János, noha a republikánusoknak még a diagnózisát sem fogadja el egészen, különösen nem az állam tekintélyvesztése miatti aggodalmakat, de a törvénytisztelet hiányát a harmadik köztársaság ugyancsak súlyos válságjelenségének tartja. 46–48.

² Ezeknek ugyanis a valóság ellenáll. Azért jó, ha vannak akár reménytelen célok, mert legalábbis élehetőbbé teszik az életet: „A jogállami eszközökkel véghezvitt rendszerváltás ezzel szemben világtörténelmi jelentőségű tény lehet; s éppen morális szempontból is az önlegyőzésnek és a magasabb értékek tisztelésének olyan példája, amelynek sikeres előzménye nincs.” Sólyom László: CsÖND. *Vigília*, 1992/1. 17–21.

ra, hanem eljárás módokra vonatkoztak. A tartalmi forradalmi törekvések érvényesítését (lásd: igazságtétel) az alkotmánybíróság rendre megtiltotta. A magyar jogállami forradalom mindig inkább „intézményi” jellegű volt, semmint „mozgalmi”, mindig inkább az eljárásokról szólt, semmint a tartalmakról.³ A rendszerváltás happening tüntetéseire már alig emlékszünk. Az első alkotmánybíróság, megítésem szerint nem alap nélkül, a jogállami forradalom letéteményesének mondta magát. Amint Kis Jánost is, láthatóan, alkotmányos demokráciánkban az (első) alkotmánybíróság szerepe foglalkoztatja mindenekelőtt, olyanmódon, hogy az alkotmánybíráskodás általános elméletét alkotja meg a Sólyom-féle magyar alkotmánybíró joganyagán. Szenvédelyes érdeklődésének tárgya, hogy lehet-e morális értelmezése az alkotmánynak, és – mivel meggyőződése szerint az érdemi értelmezés szükséges – hol húzódnak a morális értelmezés határai. Ma viszont nemhogy „mozgalmat” (ezt nem bánom egészen, őszintén szólva), de egyetlen árva közjogi intézményt nem látok, melyet a jogállami forradalom eszményei inspirálnának. A második alkotmánybíróságtól, mely a dolgok logikája szerint a Mű folytatója lenne, pedig történetesen talán semmi nem áll távolabb, mint a jogállami forradalmárkodás. Azok a művek pedig, melyeket a jogállami forradalom záróköveinek minősít majd a hálás-hálátlan utókor, valószínűleg nem annak készülnek.

Ha jelenvaló létezőkéről nem beszélhetünk jogállami forradalmunkról, illendő, egészében előttünk álló feladat végre számba vennünk hagyatékát.

Kis Jánostól mindenesetre az emelkedett megfogalmazások idegenek. Hiányoznak az erős jelzők, a képes beszéd, nincsenek elköszülő szavak, mérlegre nem tett mondatok. Arról ír, amit bizonyítani tud és bizonyítani akar. Az látszat, hogy a magyar közjogi berendezkedés nem tárgya, hanem illusztrációja a kifejtésnek,

³ Kis János könyvének vitáján (2000. nov. 26., Kosuth Klub) Sólyom így érvelt: „A rendszerváltás a jognak egészen új szemléletét követelte meg. 1989 előtt, a szocialista rendszerben, a jog a politika eszköze volt, az állampárt akaratát hajtotta végre. A jogállam viszont éppen attól jogállam, hogy a jogrendszer egészét s így a politikát is kérélytelhetlenül az alkotmány korlátai között tartja. Az új rendszer hitelességének próbaköve volt, hogy a jog uralmát állandóan demonstráljuk.” *Fundamentum*, 2001/1.

de hogy a magyar valóság és benne a közjog szerkezete is tárgya a tanulmányoknak, az a közjó tanulmányból,⁴ no meg az alkotmánybíráskodás elemzéséből is nyilvánvaló. Nincs személyesség, nincsenek indulatok. Mégis, a liberalizmust és a republikánizmust szembeállító KÖZJÓ ÉS HONPOLGÁRI ERÉNY című tanulmányt úgy olvasom, mint amely a szerző életútját, gondolkodói fejlődését nem bemutatja, nem is szakaszolja, de azért mutatja.

Erkölcsei meggyőződése, hogy minden, a triviálisnak tetsző megállapítás is, bizonyításra szorul. „*Abban a világban, melyhez Magyarország felzárkózóban van, az alkotmányos demokrácia széles körű elfogadottságot élvez. Tegyük fel, kivétel nélkül mindenki elfogadja. Ha így volna, akkor is meg kellene tudnunk indokolni, hogy a lehetséges politikai rendszerek közül miért éppen ezt támogatjuk. Mint bármely intézményi rend – sőt, már a politikai intézmények pusztá léte is –, az alkotmányos demokrácia igazolásra szorul.*” (BEVEZETŐ, 7.) Az írásmódra is és a módszerre is jellemző, hogy noha ez a gondolat evidenciának látszik, de tőlem, aki olvasom, megköveteli, hogy mindenben, amit bárki vagy mindenki elfogad – ide értve biztosnak tudott tudományt és szerző életútját – megkérdőjelezem. Ugyancsak jellemző, hogy ahhoz a feltételezéshez, hogy „*Tegyük fel, mindenki elfogadja*”, Kis rögtön lábjegyzetet fűz, melyben felhívja figyelmünket arra, szó sincs konszenzusról, hiszen sokan úgy helyeslik a demokráciát, hogy elutasítják a törvényhozást korlátozó alkotmányos megkötéseket, mások csak a demokrácia közvetlen formáját fogadják el, megint mások szerint nincs demokrácia, amíg az a munka világában

⁴ Ahol ilyen passzusokat olvashatunk: „*Váló igaz: ahol a meghatározó politikai világnézetek között hiányzik a kölcsönös elfogadottság és a párbeszéd, ott a res publica vesztélyeztetett. Magyarországon ez a helyzet; a nemzeti-keresztény jobboldal mértékadó tényezői a liberális tábort nem a haza közös javának meghatározására tett kísérlet részének tekintik, hanem hol »magyartalanként«, hol »idegen-szerűként« jellemezzék igyekeznek kirekeszteni a közösségből, melyen belül fennáll az igazolás kötelezettsége.*” Ehhez a magam részéről hozzátenném – ami persze a mi hazánkban nem meglepő –, hogy a magukat liberálisnak mondók közül is sokan szívesen kizárnák számos ellenfelüket a vitából. Kis mindenesetre így folytatja: „*Ha igazam van, akkor inkább arra érdemes törekedni, hogy az uralkodó eszméramlatok képviselői partnerré váljanak a soha véget nem érő nyilvános vitában.*” (47.)

nem érvényesül, egyesek pedig a tekintélyuralmat helyeslik a demokrácia helyett, végül vannak, akik az állam nélküli rendet, az anarchiát helyeslik. Ez nagyon nehézzé, indázóvá teszi Kis tanulmányait, de az olvasás, a figyelem szorgalma hasznot hoz. A szerzőnél kevésbé fegyelmezetten gondolkodó olvasó (így a recenzens) érvelési technikája csiszolódhat, a kifejtés világossága ugyancsak hasznunkra válhat. A szerző jó erősen megfogja kezünket, mert szeretné megkönnyíteni az olvasó dolgát. Összefoglalókat ad, előre elmagyarázza a nehezebb szakaszokat. Hál' istennek közben nincs az orrunk alá dörgölve, hogy Kis erről is, arról is többet olvasott nálunk. Ígykor még arra is figyelmeztet, hogy nem kell művét végigolvasni, mert „*A politikai filozófiában nem járatos olvasó könnyebben eligazodik tanulmányom gondolatmenetében, ha az ötödik szakasz után mindjárt a tizenegyedikhez ugrik előre, és legföljebb utólag tér vissza a hatodik-tizedik szakaszokhoz.*” (LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA, 59.) Igaz viszont, hogy a szakaszok nincsenek megszámozva, és az alcímek alapján nem is olyan kis feladat az azonosításuk.

Kis János a világos fogalmazás mestere. Valamennyi homály, két- vagy többértelműség – tudjuk – nem feltétlenül akadálya a kifejtésnek a filozófiában, de a jogban sem. Nála nincs ilyen. Noha személytelen, ez az írásmód a magyar (és a kontinentális) értekező próza ellentétes tradícióinak környezetében személyessé válik, ha csak annyiban is, hogy Kis János sajátja. Az évtizedeken át főleg fordításra kényszerült szerző mesterien bánik eszközével, az értekező prózával, mely – az itt-ott megbúvó humor is mutatja – csilloghatna is a keze között, csak hogy ezt nem akarja. Akárhonnan kiragadott öt mondat alapján a szerző mégis jó eséllyel azonosítható.

A kötet három tanulmánya a KÖZJÓ ÉS HONPOLGÁRI ERÉNY, a LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA ÉS AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS A MÉRLEGEN.

A könyv egyik alapkérdése ez: mennyiben más a politikai erény tere az alkotmányos demokráciában, mint másutt; továbbá, mivel a liberális és a demokratikus értékek egységes elméletbe tartoznak, helyesebb mellőznünk a liberális demokrácia kifejezést, s ezért – noha létezik gyakorlata és elmélete is a nem liberális demokráciának – a liberális demokrácia sikeres elméletét a liberalizmus elméletének kell neveznünk. A jelzős szerkezet a szerző szerint

azért kifogásolható, mert nem arról van szó, hogy a liberalizmus a demokrácia egyik lehetséges kiegészítője volna. Nem tárgya az itt közölt tanulmányoknak viszont az – feltehetően, mert ma korlátozott ennek történelmi realitása, ugyanis abszolutisztikus hatalomgyakorlást feltételez –, hogy beszélhetünk a nem demokratikus liberalizmus fogalmáról, elméleti lehetőségéről, mely nyilván a negatív szabadság fogalmi körében értelmezhető. Továbbá hogyan igazolható a liberális demokrácia (azaz a liberalizmus) körében az alkotmánybíráskodás, és hol vannak a határai.

2. Az első tanulmány azt a kérdést elemzi, hogy mennyiben fakadhat a közjó a honpolgári erényből. Ennek kerete a liberalizmus és a republikanizmus kiújult vitája. A liberális elmélet az etikai individualizmusból indul ki. „Mindenki a saját javát keresi”, felelünk, és csak mi felelünk azért, hogy életünk jó és értelmes legyen. Életünknek mentesnek kell lennie mások illetéktelen beavatkozásától, ám nekünk is tekintettel kell lennünk a mások szabadságára. Ez lenne Kant (és I. Berlin) nyomán a *negatív szabadság tézise*.

Azonban, noha a közügyek vállalása, a részvétel értelmes életcél, mégis, Benjamin Constant nyomán, „...*míg a magánügyek terén a szabadsága birtokában cselekvő egyén választása döntő jelentőségű, addig a közügyek terén csak egy a sok-sok választás sorában; hatása ezért itt elenyésző. Amiből az következik, hogy a magánügyeknek szentelt idő az egyén számára jóval értékesebb, mint az az idő, amelyet a közügyek befolyásolására fordít. Ezért olyan politikai berendezkedésre van szükség, mely anélkül biztosít elégséges terjedelmű negatív szabadságot minden ember számára, hogy valamennyiüktől szüntelen éber és odaadó politikai aktivitást követelne.*” (Közjó és..., 18.) Ez alapozza meg a *mérsékelt politikai készenlét tézisé*t.

A mérsékelt politikai készenlét kiegészítendő azzal, hogy nem kívánható meg a polgároktól, hogy választásaikban felülemelkedjenek érdekeiken. A jó politikai rendszer úgy van megszerkesztve, hogy saját érdekeinket választva a közösség javát szolgáljuk: ez az *erény-takarékosság tézise*.

Az új republikanizmus és a liberalizmus vitája – miközben a republikanizmus nem feltétlenül alapjaiban tagadja a liberalizmust, mivel, erre többször is utal Kis János, nem lehetetlen

a liberális és a republikánus hagyomány ötvözése (46.) – e tételek érvényessége körül folyik.

A kérdés persze az: ki a honpolgári erények hordozója, meg hogy milyen az ember? Aki csak a joggal foglalkozik, itt akár hátra is dőlhet kényelmesen, hiszen a jog nem sokat mond az ember attribútumairól, talán csak annyit, hogy az ember rendszerint választani, vagyont gyűjteni, adózni, bűnözni szokott, és képes a szenvedésre. Választásával közhatalmat konstituál, ezért aztán adózni kényszerül, ha megszegi kötelességeit, elzárható például, így viszont rosszul érzi magát. Igaz, az alkotmányjog, mely, akárhogy vesszük, csak része a jognak, résnyi ablakot nyit az emberi jelenség más dimenzióira is (viszont amennyit nyílik ez az ablak, annyit veszít az alkotmány jogi minőségéből).

A republikanizmus Kis János által bírált eszménye az önzésen felülemelkedő polgár. Kis János mást ajánl: „*Én viszont úgy gondolom, az erény hirdetése könnyen válhat üres morálprédikációvá. Ez csak akkor kerülhető el, ha olyan írott és íratlan szabályok keresésével válaszolunk a demokrácia működési zavaraira, melyek sikere nem az állampolgárok megigazulásán alapul, hanem azon, hogy az egyének számára előnyösebbé válik a normakövető magatartás, és az egyén haszna közeledik a közösség javához.*” (48.)

Hogy az ember választásait mennyire nehéz leírunk, a republikanizmust bíráló szerző maga is példázta. „*Képzeljünk el egy sokoldalúan tehetséges embert – kezdi Kis János, és idézem én némi malíciával, mert miért éppen sokoldalúan tehetséges és, látjuk, példásan szorgalmas, erényes embert választott a szerző illusztrációjához a republikánus erényt bírálva, hacsak nem a bírálendő felfogás iránti előzékenység vezette tollát. – Hazájában a környezetvédelem ügye rosszul áll. Itt nagy szükség volna emberünk képességére... Neki azonban a zenekritika a szenvedélye. Nemcsak a zenei élet felvirágozása okoz neki örömet, hanem az is, ha azt látja, hogy az emberek egészséges és gazdag természeti környezetben élnek... Ha a környezetvédelmet választaná, elégtétellel állapíthatná meg, hogy hasznos dolgokat cselekedett, azonban nem érezné úgy, hogy megvalósította önmagát... A közjő a személytelen megközelítésben legértékesebb alternatíva megvalósítását kívánja. Azt követeli az egyéntől, hogy ő maga is azokat a tevékenységeket válassza, melyek a legalkalmasabbak a személytelen megközelítésben legjobb alternatíva váltságára. Személyes megközelítésben azonban*

ez a választás nem okvetlenül a legjobb... Ha a személyes autonómia alapvető etikai érték, akkor a közjő keresését korlátoznia kell az autonómia tiszteletben tartásának.” (44.) A példa itt helyénvaló lehet, ha a republikánus által választásra, az erényes életre felszólított ideális polgárról beszélünk, merthogy beláthatjuk, az ő áldozatának haszna is bizonytalan. A szerző az erény republikánus értelmezésével vitatkozva a létezés világát írja le itt, ezért némileg igazságtalan vagyok a következő megjegyzéssel. Szóval, bár magam is ismerem a példázat emberét, elég sokáig kellene ácsorognom városunk főterén, ha találkozni szeretnék valakivel, aki kicsit is hasonlít rá. A hajfodrászoknak, autószerelőknak, adótanácsadóknak életét, sorsát súlyos, de kétségkívül másmilyen erkölcsi dilemmák szegélyezik.

A republikanizmus híveit a demokratikus intézményekkel szembeni szkepszis vezérli, közéleti erényeket, készenléteket, figyelmet, részvételt igényelnek a polgároktól. Kis János megértéssel, de határozott távolságtartással szól az új republikanizmusról, és ezt magam is indokoltnak vélem. Nemcsak a lehetetlennel határost kér az, aki normává emelné, hogy az egyén „*a közösség javát önnön magánérdeke elé sorolja*”, de ez az igény veszélyes is egyben. A jakobinus erényeknek a társadalom ellenáll, ebből pedig bajok származnak. Ha lesznek is köztünk mindig, akik a közjót a személyes önzés elé helyezik, ennek a közjónak tartalmában már nem fognak megegyezni. És ez, miközben a választható életcélok egyike marad, hozzáteszem, akár szerencsétlen sors is lehet, ha egészen kitölti életünket. Magamnak semmiképpen nem kívánnék ilyen sorsot.

3. A kötet második tanulmánya (LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA) a „*kompromisszum-tézis*”-t cáfolja. Azt az uralkodónak mondható felfogást bírálja a szerző, amely szerint a liberális demokrácia két (egymást kizáró) érték: a demokrácia és a liberalizmus közötti egyeztetés. Míg a demokrácia a többségi uralmat, addig a liberalizmus az egyéni szabadságot jelenti, a kettő pedig kizárja egymást. Azaz – tegyük hozzá – a liberális demokrácia liberalizmusnak és demokráciának is tökéletlen. E felfogást nevezi a szerző *kompromisszum-tézisnek*. A szerző, aki nem a kompromisszumok embere, ezzel szemben azt állítja, hogy a demokratikus értékeket a libera-

lizmusból kell származtatnunk. Ebből az is következik, hogy a demokrácia értékei nem kívánhatnak olyasmit, amit a liberalizmus kizár. Kis János viszont nem a többségi uralmat tartja a demokrácia ismérvének, hanem „*a népszuverenitás és a politikai egyenlőség elvét kielégítő rendszereket*” tartja demokratikusnak. Hosszan és körültekintően érvel azért, hogy beláttassa, a többségi elv nem megkülönböztető jegye a demokráciának. (70–73.) Akár növelheti is az esélyek egyenlőtlenségét, de mindenképpen fenntarthatja az állandó többség és az állandó kisebbség közti aszimmetriát. „*Mindebből az következik, hogy a demokrácia ideálja csupán speciális körülmények között esik egybe a többség uralmával.*” (96.) A liberális és demokratikus értékek konfliktusa élesen szokott megmutatkozni abban, hogy hol van a határ a magánügyek és a közügyek tartománya között. A szemléletes illusztráció szerint el kell például dönteni, hogy egyéni vagy közösségi döntést igényel-e az, hogy az emberek kit választanak maguknak házastársul. A szerző szerint „*Ha mindenki mindenki más számára ugyanazt a párt választaná, akit az illető maga, akkor a demokrácia összeférne azzal, hogy az egyszerűség kedvéért ráhagyják a választást az érintett egyénekre*”, ami ugyan nagyon szellemes, de – szerintem legalábbis – nem lehet igaz, mert „*a párválasztás minden körülmények közt két ember magánügye*” (60. k.), nyilván akkor is, ha személyes döntésemet – látszik, hogy a jóisten is egymásnak teremtett minket – mindenki helyesli.

Kis elégtelennek tartja azt a felfogást, mely szerint a demokratikus és a liberális elveket azért *nem* kell kibékíteni, mert a liberális elvek határozzák meg a demokratikus döntések érvényesülési körét, mivel ez zárójelben hagyja azt a kérdést, hogy milyen morális indokai vannak a demokratikus döntések korlátainak. Szerinte a politikai autoritás határainak indokoltak kell lenniük, morálisan is, és azért is, mert a politikai közösség ebben a tekintetben (is) megosztott. Vannak ezért „*elsőfokú szabályok*”, melyek szerint bizonyos döntéseket a demokrácia, másokat a liberális szabályok alapján kell meghozni (a szóhasználat szerint itt Kis János felfogásában mintha demokrácia és liberalizmus ellentétben volnának egymással, de ezt pár sorral lejjebb a szerző feloldja), és vannak másodlagos szabályok, melyek az elsődlegesekre vonatkoznak, helyüket kijelölik.

Az oldja meg az ellentétet, hogy a másodlagos szabályok „*egyszerre vannak alávetve a liberális és a demokratikus elvárásoknak*” (61.). Röviden szólva a másodlagos szabályok érdemben a liberalizmust, az eljárást tekintve a demokráciát képviselik. A kettő egyensúlyát garanciákkal kell övezni. Ebben az értelemben az alkotmányosság azt jelenti, hogy a másodfokú szabályok a többség uralmát alávetik a liberális megkötéseknek. E szabályok érvényesítését a politikai döntésektől távol tartott, de (nem közvetlenül) választott testületre helyes bízni. Ha országunknak alkotmányt akarunk adni, akkor a jövőbeni helyzetünk ismeretlenségéből kell kiindulnunk, azaz esélyeinket a tudatlanság fátyla mögött kell felmérnünk. Ez, mint Kis János írja: „*részrehajlásmentes választásra kényszeríti a hipotetikus alkotmányozókat*” (75.). (Megjegyzem, az EKA és a háromoldalú tárgyalások jegyzőkönyveivel könnyűszerrel bizonyítható, hogy Magyarországon a pártállam végnapjaiban az alkotmányozó atyák azért alkottak elveiben hibátlan liberális alkotmányt, mert a szemben álló felek mindegyike erősen félt attól, hogy rövidesen vesztes koalíció tagja lesz. A kölcsönös félelem a csillagok szerencsés együttállása mellett erényessé tesz.) Mindenesetre bizonyosnak látszik, amint arra a rettenthetetlen alkotmányozók nálunk is rájöttek, hogy „*a többségi szabály nem minden esetben felel meg az egyenlő bánásmód erkölcsi kívánalmának*” (77.). Belátták, hogy a liberális alkotmány erkölcsi elveket rögzít. Mellesleg az elméleti modell alkotmányozói sem jobbak a valóságosaknál: „*A preferenciák idealizálása nyomán meglehetősen sivár kép alakul ki a hipotetikus alkotmányozókról. Olyan emberek ezek, akiket sem rokonszenv, sem ellenszenv nem fűz más emberekhez, s akiket sem saját életükre, sem a többiek életére vonatkozóan nem vezetnek erkölcsi ideálok.*” (85.) Kis János éles szemű megfigyelőként mutat rá az elméleti modell ama hibájára, hogy a valóságról mit sem tudó hipotetikus alkotmányozókkal a szabadságjogok katalógusa egyszerűen nem alapozható meg. A tudatlanságban tartott alkotmányozónak az élet értékéről még csak lehet fogalma, de például az információs jogokról még sejtése sem.⁵

⁵ Recenzens ezúton is köszöni a szerzőnek, hogy példáiban előszeretettel hivatkozik az adatvédelem és az információs szabadság jogára.

A másik baj, hogy csakis a résztvevők (igaz, ők viszont hipotetikusak!) érdekei vehetők számításba. „Az igazságos döntést úgy kell megszerkeszteni, mondaná a magzatvédő, hogy a hipotetikus alkotmányozók között valami módon a még meg nem született emberek is képviselve legyenek.”⁶

A tanulmány végül az alkotmányörök megbízatásának helyes terjedelmét elemzi, elutasítva az „originális tézist”, mely azt a sivár feladatot rója az alkotmányvédőkre, hogy csupán rekonstruálják az alkotmányozók valamikori szándékát.

A tanulmány nem történeti szempontokat követ. Ezért Kis Jánosnak nem kellett itt szembenéznie azzal a ténnyel, hogy a XVIII–XIX. század liberálisai rendszerint nem minősíthették demokratáknak is, maguk sem tartották magukat annak, a születés előjogai helyébe rendszerint a kiválság előjogát akarták helyezni, ami nem számíthat demokratikus eszmének. Igaz viszont, hogy, mint láttuk, magát a többségi uralmat nem tartja Kis János sem a demokrácia alapértékének.

4. A kötet nemcsak legterjedelmesebb, de egyúttal bizonyára legfontosabb tanulmánya, az ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS A MÉRLEGEN, összefoglalója is a korábbiaknak, bírálata a hazai alkotmányosságnak és az alkotmánybíráskodás elmélete is egyúttal. Bajban vagyok, hogyan is ismertessem, hiszen ez az írás önmagában is méretes monográfia. Mindenekelőtt azt ajánlom olvasómnak, olvassa el, a magam részéről megpróbálok csupán kedvet csinálni hozzá. Két eszme élt együtt a rendszerváltás táján a parlamentáris jogállamról: a parlamentű mindenhatóság eszméje az egyik, a másik a jogállamiság olyan felfogása, melyben minden álla-

mi szerv, ideértve magát a Parlamentet is, szabályok, a jogállamiság szabályai között gyakorolja hatáskörét. Egyik felfogás sem zárja ki eleve az alkotmánybíráskodás lehetőségét, bár az első felfogás mellett, mely távol áll a jogállami forradalom eszményétől, szerepe szűkös lehet csak. A jogállamiság hagyományos fogalmától megkülönböztethetjük a konstitucionalizmus eszményét, mely a szakmában igen heves visszhangot, éles vitákat okozott, nem indokolatlanul, hisz kétségkívül határozatlan körvonalú elveket mozgósít. Ha semmiben nem igazolta is a jogélet, hogy a konstitucionalistának nevezett (olykor már-már becsmélte) alkotmánybíráskodás a bizonytalan tartalmú, dogmatikájú alapjogok erős hangsúlyozásával a legalitást, ezzel magát a jogrendszert fenyegette, nem lehet vitatni, hogy hatáskörét számos esetben bővítette az első alkotmánybíráskodás, például „szoros összefüggésre” hivatkozva gyakorta túlterjeszkedett az indítványon,⁷ még új hatáskört is alkotott magának, sőt beleszólt a rendes bíróság ítélezésébe is. Az ezredvégi alkotmányos forradalom Magyarországon a konstitucionalizmusba hajló jogállamiságot valószínűsítette meg, miközben „állandóan a jog uralmát demonstráltuk” (lásd erre a 2. és 3. lábjegyzetet).

Kis János elemzésein látszik, hogy miközben tudja, hogyan készült, miféle kicsinyes alkukat tükröz a szöveg, jól ismeri riasztó hibáit is, az alkotmánynak, jelesen a harmadik köztársaság alkotmányának rendkívüli erőt tulajdonít.

Mit kezdhet az alkotmánybíráskodás az alkotmány szövegével?

Megteheti, hogy az alkotmányjogi tényállásra csupán „ráolvassa a... hatályos alkotmány oda vágó helyeit”. Ennek abszurdítására könnyű példákat hozni, hiszen hogy megértsünk olyan kifejezéseket, mint *köztársasági elnök* vagy *méltóságtól megfosztás*, olyan további ismeretekre van szükségünk, melyeket hiába is keresnénk az alkotmányban. Maguk a szövegek az alkotmányos kérdéseket rendszerint nem

⁶ 90. o. Ezzel kapcsolatban a közelmúlt egyik legizgalmasabb fejleménye az egyébként inkább leépülőben lévő hazai alkotmányosságban az, hogy a Védelem komoly morális és szellemi felkészültséggel részben követeli, részben pedig érvényesíteni szeretné a jövő nemzedékek jogait, és ennek érdekében – szerintem helyesen – maga is ombudsmani szerepre tör. E törekvést szépséggel vegyes rokonszenvvel figyelem, mert szerintem elméletileg is és erkölcsileg is csupán a környezetvédelem jogának és a jövő nemzedékek általunk feltételezett érdekeinek, nem pedig *jogainak* képviselete alapozható meg. Lásd: Majtényi László: ÉSZREVÉTELEK A JÖVŐ NEMZEDÉKEK JOGAINAK KÉPVISELETÉHEZ. In: A JÖVŐ NEMZEDÉKEK JOGAI. Védelem, 2000.

⁷ A könyv vitájában Sólyom László ezt mondta: „...egy sor ítélet túlterjeszkedik az indítványon. Az Alkotmánybíráskodás sok kérdést fölített és megválaszolt saját magának... Az évtized elején még nem lehetett tudni, végleges-e a szabadság világa. Mi a magyar alkotmányosságot, minden eshetőségre számítva, minél több szállal és minél hamarabb az európai mintákhoz akartuk kötni.” Uo. 72.

döntik el.⁸ Ezzel szemben *szoros szövegolvasás*-nak nevezi „*azt az interpretációs eljárást, mely magán az alkotmányszövegen túl kizárólag osztatlan egyetértéstől kísért – s ezért triviálisnak tűnő – információkat von be az értelmezésbe*” (132.). Olykor a szoros olvasat éppen a megértés érdekében nem elegendő, mert a szöveg szoros értelmezése több választ is eredményez, vagy – tegyük hozzá – egyet sem.

Az alkotmány szerint például „*A miniszterelnököt a köztársasági elnök javaslatára az Országgyűlés... választja*”. A szöveg nem szól arról, vajon a legtöbb mandátumot szerzett párt jelöltjét kell-e felkérnie. Ilyenkor történeti olvasatokra kényszerülhet az alkotmány értelmezője. Ez lehet az „*eredeti szándékon alapuló olvasat*” vagy „*az alkotmányos szokáson alapuló olvasat*”. Az ilyen olvasat ezért szövegű marad a szónak abban az értelmében, hogy olyan értelmezést ad, melyet a szöveg egyébként tartalmaz vagy megenged. Ezeket az eljárásokat Kis János „*a szövegűség mérsékelt szigorú felfogásának*” nevezi.

Az *érdemi olvasatok* közös jellemzője, hogy (jobbik esetben) ugyan a szöveghez kötöttek, de nem szövegűek. A *strukturális értelmezés* azt jelenti, hogy bizonyos, az alkotmányozó által eldöntött kérdést egy eldöntendő vita értelmezéséhez felhasználhatunk. Kis János értelmezésében Ronald Dworkin nyomán az érdemi alkotmányolvasás központi problémája a *morális értelmezés*, amelynek kiindulópontja, hogy az államhatalom működésének áthághatatlan korlátját jelentik az emberi jogok. Az emberi jogok esetében az alkotmányvédelem szerve nem mondhatja, hogy a szoros olvasat mellett nem tudja a vitát eldönteni, ezeknek ugyanis feltétlenül vannak helyes és helytelen olvasatai. A morális olvasat ezek szerint az erkölcsi elveknek erkölcsi elvekként való értelmezését jelenti. A minimalista alkotmányvédelem(?) jegyében az „*alapjogi absztinencia*” (147.) azt a követelményt állítaná az alkotmánybíró elé, hogy tartózkodjék a dogmatikailag még nem eléggé felszerelt alapjogok alkalmazásától, ezzel számos súlyos következmény mellett – Kis János azt hangsúlyozza helyesen, hogy így megfordul a törvény és az alkotmány

hierarchiája – az alapjog tartalmának kifejlődését, joggá válását is lehetetlenné tennék. Ha a morális olvasat indokolt a szabadságjog tekintetében, nem biztos, hogy a szociális jog esetében is az, noha az igazságosság mint morális elv ott állhat az utóbbi mögött.

A kritikai értelmezés azt is megengedné, hogy az alkotmányértelmezés az alkotmány szövegéhez nem kötődő, azzal akár ellentétes tételeket állapítson meg. A morális értelmezés kritikai válfaját Kis János a morális jogok esetében is kizárja. Az ezt megalapozó számos megfontolás közül hadd válasszam ki azt – a recenzens demokratának tudja magát –, mely szerint az alkotmánybíróknak, akik „*nem választott képviselők, hanem választott képviselők megbízottai*” (164.), demokratikus felhatalmazásuk csak olyan ügyekre szorítkozhat, amelyek például a szabadsággal, az emberi méltósággal, a jogegyenlőséggel és a diszkriminációmentességgel kapcsolatosak. Ha az alkotmánybíró megkötései túlmennek az alkotmány rendelkezésein, akkor ez sérti a népszuverenitás elvét, hiszen az alkotmánnyal a választott képviselők demokratikus eljárásban saját döntési szabadságukat (és a majdani képviselők szabadságát) korlátozzák ugyan, de a demokrácia sérelme nélkül csak az alkotmánnyal teszik meg ezt a korlátozást. Az élet gazdagsága persze sokszor meglepő példákat produkál a helyes teóriával szemben is. Miközben egyetérték Kis Jánossal, mert magam is helytelenítem az általa kritikai olvasatnak nevezett, az alkotmány szövegével szembe forduló értelmezést, ezenkívül igaz, hogy az első alkotmánybíró is alkalmazta helyes döntésben a kritikai olvasat eszközét, ugyan nem első generációs alapjog, hanem államcél tekintetében. Kis könyvének már felidézett vitájában említettem meglepő norvégiai tapasztalatomat. „*Döbbenetes volt, hogy a norvég alkotmány, amely 1814-ből származik, milyen abszurdumok gyűjteménye. Norvégia egy nagyon szép alkotmányos állam, ahol ugyanakkor kritikai szövegértelmezéssel tartják hatályban az alkotmányt. A norvég alkotmány szerint például minden norvég állampolgárnak kötelessége, hogy az evangélikus-lutheránus hit igazságaira nevelje az összes gyerekeit... Alkotmányértelmezés során persze arra jutottak, hogy... mindenki olyan hitben tartja a gyermekét, amilyenben akarja... A kritikai értelmezésnek tehát lehet létjogosultsága, de ennek két feltétele van. Az egyik, hogy ne legyen alkotmánybíró, mert... nem tud*

⁸ Miközben ezt a szöveget fogalmazom, az alkotmánybírósgát komoly előkészítő munka után döntött arról, hogy az „*ítélőtáblák*” kifejezés egyenlő több bíróságot jelöl.

na mit kezdeni az értelmezési helyzettel. A másik feltevel, hogy rendkívül erős konszenzus legyen a kritikai olvasat mellett. Norvégiában nincs épelméjű ember, aki azt gondolná, hogy mindenki köteles lutheránusnak nevelni gyermekét.”⁹

Kis János persze a morális értelmezés mellett érvel, azzal a megszorítással, hogy a morális értelmezés mindig elégtse ki a szöveghez kötöttség követelményét is. A mű ugyanakkor az első alkotmánybíróság teljesítményét is értékeli. Ennek kritikai ismertetése azonban meghaladja ennek az amúgy is kissé hosszúra nyúlt recenzióknak a kereteit. Mégis, vázlatosan Kis János mondanivalója az alábbiakban foglalható össze. Az első alkotmánybíróság működését szerinte két szakaszra oszthatjuk. A szakaszhatárt 1992-re (203.) teszi, de a változás 1993-tól látszik megszilárdulni, mert az alapjogok felfogását tágító nagyszabású határozatok folyama (1993-ban) elapadt (204.). Kis felfogásában a helyes (alapjogi) alkotmánybíráskodásnak négy tételt kellene kielégítenie:

1. A demokrácia elveivel nem ellentétes, ha az alkotmánybírói döntés érdemi alkotmányértelmezésen alapul.

2. Ezen belül a „morális szövegolvasás”-t igénylő esetekben az érdemi értelmezés elől az alkotmánybíróság nem térhet ki, az egyéb esetekben (pl. strukturális olvasás) a döntést rendszerint átengedheti (erősebben: rendszerint helyes, ha átengedi) a törvényhozásnak.

3. Az érdemi olvasást az alkotmány írott rendelkezéséhez kell kötni, de az semmiképpen nem bírálhatja felül az alkotmány szövegét. A határozat nem veheti át a demokratikusan felhatalmazott döntéshozó politikai felelősségét.

4. Ezek a megszorítások a hatalmi ágak illetékességének elosztása miatt nem foglalhatók hatásköri szabályokba, értelmezési gyakorlatában magának a bíróságnak kell meghatározni és érvényesíteni (200–201.).

(Fentebb már utaltam rá, hogy ezekkel a követelményekkel, melyek kétségkívül mély elemzés eredményei, és intencióival egyetértek, érdemes óvatosan bánni, mert helyes, ha – különösen a kritikai olvasat elfogadhatatlansága dolgában – nem terjesztjük ki azt az alkotmány minden mondatára. Nem vitatnám el az alkotmánybíróság jogát arra, hogy például az államcél tekintetében éljen a kritikai értelmezés eszközeivel is. Ha az alkotmány

hevenyészett mondatai az egészséges környezethez vagy a munkához való jogot olyan nyelven közlik, mely rendszeren a szabadságjogokat illeti meg, pl. „mindenkinek joga van a munkához”¹⁰ meg az egyenlő munkáért az egyenlő bérhez[!], az alkotmánybíróság nyugodtan félreteheti az alkotmány szövegének téves retorikáját, mert nincs is más választása.)

Az alkotmánybíróság 1992 előtti programját az első elnök programadó mondatára utalva üdvözli Kis János: „Az alkotmány alapjogi része nemzetközi egyezmények szövegét vette át, ami azt jelenti, hogy egy minimális közös nevezőt képvisel, amely a nemzetközi konvenció minden aláírójának elfogadható volt. Az Alkotmánybíróságnak feladata az, hogy ezt a követelményszintet megemlje.”¹¹ A „láthatatlan alkotmány” metaforája – Kis szóhasználatában: elv-együttese – ezért a törekvésért üdvözlendő, annyiban azonban elfogadhatatlan a szerző szerint, hogy abba a bíróság és elnöke beleértette „az írott alkotmányszöveg kritikai revúzióját” is. Ezt a vétket szerinte az alkotmánybíróság legalább egyszer a halálbüntetést alkotmányellenesnek minősítő határozatában¹² biztosan elkövette. E bírálat tartalmi ismertetését azért vagyok kénytelen mellőzni, mert önmagában vett bonyolultságán túl elvezet a magzat jogképességének, az abortusz alkotmányos megítélésének kérdéseihöz, melyről Kis János korábban ugyancsak önálló művet írt – tehát önálló recenziót igényelne.

Az alkotmánybíróság 1992–93-as fordulata szerinte azzal a következménnyel járt, hogy megszűnt az alkotmány kritikai értelmezésének a veszélye, de ez voltaképpen nem a funkció tisztázásának, csupán a negatív fordulatnak (egyik) következménye, annak ugyanis, hogy az alkotmánybíráskodás újabb korszakát már „az alapjogvédelem kifulladásá” és a Bokros-csomagot nyirbáló jólévtudományi felbuzdulás jellemzi.

Végül az összefoglaló megjegyzésekből vett idézettel dokumentálni szeretném – ami az eddigiekből is világos –, hogy nemcsak ádáz, de méltányos kritikusa is a szerző az első alkotmánybíróságnak: „A Köztársaság első Alkotmánybírósága nem riadt vissza az alaptörvény ér-

¹⁰ 70/B. § (1).

¹¹ Solyom László: AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG ÖNÉRTELMEZÉSE. In: *Jogtudományi Közöny*, 1992/2. 274.

¹² A 23/1990. (X. 31.) AB határozatról van szó.

⁹ *Fundamentum*, i. h. 72.

demii olvasásától. Bátran vállalkozott az alkotmányban foglalt morális tételek értelmezésére; nagy leleménnyel fejtette ki az írott szöveg háttérében lapfangó elveket... Az alkotmány háttérelveinek kidolgozása, a törekvés ezek koherens rendszerbe szervezésére maradandó értékekkel gyarapította a Köztársaság közös vagyonát.” (252.) Kérdezem: vajon a második alkotmánybírótság mennyiben növeli ezt a vagyont, ad-e majd esélyt arra, hogy hasonló színvonalon bírálja jövőbeli kritikusa?

A második alkotmánybírótság feladata a jogállam konszolidációja lenne. Ha nem tartjuk már jelenvalónak a jogállami forradalmat, e feladat súlya még nagyobb. Erről a könyv utolsó bekezdése így szól: „...az alkotmány érdemi interpretálása a jogállam konszolidálásának időszakában is megkerülhetetlen feladat marad. A bíróság csak akkor vonulhatna vissza teljesen a szoros szövegolvasás szabályai mögé, ha lemondana elsőrendű feladatának teljesítéséről: a köztársasági alkotmány morális elveinek védelméről. Ha ezt megtenné, a Köztársaság már nem az lenne, aminek indult. Nem lenne többé alkotmányos jogállam, mely »elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen jogait«, s amelyben e jogok »tisztelőtlen tartása és védelme az állam elsőrendű kötelessége.«” (257.).

Majtényi László

TÉNYLEG TUDJUK?

John Lewis Gaddis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*
Fordította Kovács Attila
Európa, 2001. 835 oldal, 3200 Ft

A címet olvasva először akár gyanakodhatnánk is: hátha valamilyen „szenzációs új felfedezéssel” előáll, fogalmazunk így: erősen példányszám-orientált történettel állunk szemben. A hidegháború és a szovjet rendszer vége ugyan rengeteg dokumentumot felszabadított a kutatás számára, de ezek általában *önmagukban* nem változtatták meg a mérvadó történészek korábban vallott legfontosabb nézeteit. Ezt azonban maga Gaddis is készségesen elismeri: az új források *önmagukban* inkább csak szaktörténeti részletkérdésekben módosíthatták álláspontját, s nem az alapvető összefüggések terén.

Gaddis könyve előszavában megmagyarázza a címet is: a többes szám nem uralkodói, hanem arra utal, hogy az „új” szemléletet nem egyedül ő, hanem történészek egész csoportja¹ dolgozta ki; a „most” a vizsgálat lezárhatatlanságára és módosíthatóságára utal; végül a „tudjuk” kifejezést nem éleselméjűségének, hanem egy történelmi véletlennek köszönhetően meri használni, nevezetesen, hogy Gaddis megélte a hidegháború végét, s így ismeri annak végkimenetelét. Ez utóbbi szempontot, tehát a lezárultság szerepét egy történelmi esemény értékelésében, sőt leírásában nem lehet eléggé hangsúlyozni. Gaddis érdekes analógiát említ: képzeljük el, ajánlja (526.), milyen lenne az első világháború története, ha valaki 1918 elején, vagy a második világháború története, ha valaki 1942-ben írta volna meg.²

¹ Amelyre érdekes nemzedéki viszonyok jellemzők: „Minden történész az előtte járók nyomdokain lépked; ebből a szempontból a »mi« és az »én« egybeesése nem szokatlan. De normális esetben az ifjúság tanul az öregektől, itt viszont fordított a helyzet. A hidegháború »új« történetét egy olyan nemzedék írja, amely főleg húsz-harminc éves fiatalokból áll. Az alkotók egy része, s ezt büszkén mondhatom, a tanítványaim közül került ki. De akármit tanultak is ők meg a kortársaik tőlem, mind elhalványul amellett, amit én tanultam tőlük, s ezt ezúton is hálásan köszönöm nekik.” (9.)

² *Utólag*, a népesség, a terület és a gazdasági erőforrások összevetésével már „nyilvánvalónak” tűnik, hogy a központi hatalmak az első és a tengelyhatalmak a második világháborúban vereségre voltak ítélve. Érdemes viszont emlékeztetni, hogy mit láthattak a kortársak: 1918 elején még a német csapatok nyugaton (a háború kezdete óta folyamatosan) francia földön harcoltak, keleten az éppen aláírt breszt-litovszki békében 780 ezer négyzetkilométert szereztek meg, és kiűtötték a harcból Oroszországot; Románia és Szerbia egész területét megszállták a központi hatalmak; belső fegyveres konfliktusok addig csak az antantáboron belül jelentek; az amerikai csapatok (amelyeket csak 1917-ben állítottak fel és kezdtek el kiképezni) még nem érkeztek meg Európába.

1942-ben a németek által közvetlenül uralt vagy befolyásolt terület az Atlanti-óceántól a Volgáig, Norvégia északi csücskétől Észak-Afrikáig terjedt; addigi hadjárataik során a németek például Franciaországban 1940 május-júniusában 1,9 millió francia, 1941-ben 3,5 millió szovjet hadifoglyot ejtettek; japán szövetségük egyetlen csapással súlyosan megsebezte az amerikai flottát, és 1942 elején elfoglalta Szingapúrt, a britek ázsiai kulcstámaszpontját.